

ստորագրելի քամին, որ մեր վիճակի օգը վատացնող սեւ սեւ ամպեր է բերում, եւ Դու ես, որ Քո կամքովդ ծագում ես երկընթից մեր վերայ մեզ ուրախացնող արեգակն, որ մեզ շունչ է առնել տալիս եւ նորոգում: Ինչ որ մեզ տալիս ես, կամ մեղահից առնում, ամենն եւս իմաստութեամբ ու բարութեամբ ես անում: Ո՛վ իմ Աստուած, տուր ինձ զօրութիւն, որ իմ մէջս պատերազմեմ հաւատի բարեք պատերազմը: Տուր ինձ կարողութիւն, որ ամենաժանր ու անտանելի վիճակիս մէջ եւս Քեզ հաւատարիմ մնամ: Ես լռումեմ Քո առաջին թէ՛ բաղդաւորութեանս եւ թէ՛ անբաղդութեանս մէջ, որովհետեւ ես ճանաչում եմ ու հասկանում, որ Դու իմ Աստուածս ես:

(Թարգմ.)

Գ. Ե. Ա.

## ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՆԱՀԱՆԳՆ ԿԱՐՈՒՑ.

«ԱՐԱՐԱՏ», (Օգոստոս).

Կարս գաւառի Տաճկաքանկ գիւղերն, Նախընթաց չորս գիւղերէն զատ գրտնուած բոլոր գիւղերն եւ հայարնակ եղած են դարուս սկիզբներն, եւ հետզհետէ Ռուսաց ու Օսմանցւոց մէջ պատահած պատերազմներումն Հայերն իրենց տեղերն թողած, անցել են Ռուսաստանի սահմանն: Այս գիւղերէն որոնց որ գերեզմանատներն ու եկեղեցւոց հիմունքն կըմնան, կը նշանակեմք այս տեղ, որք են.

Պողոտչ. Պայղարայ. Օրթայ - Ղալայ<sup>1)</sup>. Եասըճայ. Խօշայ - Բունար<sup>2)</sup>. Բէքէճ<sup>3)</sup>. Ագճայ - Ղալայ. Պաշ - Բեշ<sup>4)</sup>. Վերին - Շէն. Խաս - Գեշ. Պէ. զիրկէն - Կէշիտ<sup>5)</sup>. Կիւլլու<sup>6)</sup>. Թողանլու. Ճաւլախ. Փարսաղան. Ալի - Սո-

(1) Միւլիս բերդ կնշանակէ. որմէ կհետեւի թէ երկու կողմն ուրիշ մի մի բերդեր եւս կան:

(2) Կընշանակէ զոյգ աղբերակունք:

(3) Թերեւս Տարօնեղոյն յիշած կաճկաքարն է. այս գիւղին մօտ Տեօշ - Ղալայ աստուած լեռնակի արեւելեան ստորոտումն վանաց աւերակ մի կայ, զոր Խոնրկաուր կանոնանն տեղացիք, որ է Խոնրակատար Աստուածածին, ինչպէս Հոյերն աւանդութեամբ կոսեն: Այս աեղ ուխտիւք կըղիմեն բոլոր դաւառի ցաւագարներն եւ կը բժշկուին:

(4) Կընշանակէ մեծ զիւղ, կամ Աւան:

(5) Կընշանակէ վաճառականաց տնք. Թերեւս հին ժամանակներն Սեւ Ծովի առեւտրականներն իրենց ապրանքներն այս ճանապարհաւ կանցունէին Վանանդոյ սահմաններն ճորոխի նաւարկութեան ժամանակներում. որ նոյն ճանապարհի բերանն է, եւ Թերեւս Օսմանցւոց տիրապետութենէն յետոյ եւս այս տեղ մարտառն նշանակուած լինի:

(6) Տաճկերէն դպրութեան մէջ կարելի է կարգաւ Վարդէմիք կամ Մոխրեոց:

Ֆի. Ագ. Եառ. Վերին - Քոթանլու. Իկտիր. Խարաքիլիսէ. Մասմուտճուղ. Թողլուճայ. Թէփէճիկ. Քիրլիկ<sup>1</sup>). Արտաստ. Իւանլու. Սուսուղ. Մուշազ. Թուլղուէն. Մրխէլ. Լաչակերտ. Խաս - Պէկ. Էյրիճէ. Եօլ — Կէշմէզ. Խա-  
րա — Խաչ. Պերտիկ. Ագ — գում: Հարամ - Վարգան. Եէտի - Քիլիսէ<sup>2</sup>). Տիւրիկ.  
Չաթաղ. Լալ — Օղլի. Աս - Պուղայ:

Պաշ. Բեօյ. Վերին - Շէն, Խասգեղ և Պէզիրկէն - Կէշիտ գեղերում վան-  
քի կամ մեծ եկեղեցւոյ աւերակներն յայտնի են տակաւին. իսկ միւսներուն  
մէջ շատերն Քիլիսէ - Եէրի (եկեղեցւոյ տեղ) աւանդութեամբ կը յիշուին  
տաճիկ բնակիչներէն ևս. գերեզմանատներն ամեն տեղ կան, բայց կոփա-  
նոյ տապանաքարերն երբէք չեն երևիր, որոնք տեղ տեղ ձիթահանքներում  
կերևին. միայն Ագ - Եառ գիւղի գերեզմանատան խաչքարերն ևս կը մնան  
տակաւին, նոյնպէս և մի հատ խաչ քար կերևի Արտաստի գերեզմանա-  
տում:

Բասնէ գաւառակի գիւղերն. Վանանդայ այս գաւառակին մէջ այժմ հայա-  
բնակ գիւղ մնացած չէ ամենևին. բայց բաւական թուով ամայի վանքեր  
կան, ոմանք գիւղերու մէջ, և ոմանք անտառաց մէջ գիւղերու աւերակնե-  
րուն վերայ բարձրացած. ուստի այս տեղ նախ կըղնեմք այն ամայի և կի-  
սաւեր վանուց նկարագիրն, ու ետքն սորա վերայ կը յաւելումք ստորին կամ  
ներքին Բասնէն Ռուսաց սահմանին մէջ մնացած հայաբնակ գիւղերն:

Խարախուրուշի վանք<sup>3</sup>). Ներքին Բասնէն ի Վանանդ անցնելու Երասխայ  
անցքին անմիջապէս հիւսիսային ափումն կերևին ընդարձակ այգետեղեր,  
և նոցա մի անկիւնումն երկու ձորերու գետախառնուիւնք բաժանող բլրակի  
մի վերայ բաւական ընդարձակ գիւղի մի աւերակ. արևելեան ձորին ան-  
միջապէս ափին վերայ կը բարձրանան խաչքարեր և տապանաքարեր, և նո-  
ցա մէջ տեղ եկեղեցի հաստահիմն. ոչ տապանաքարերուն վերայ և ոչ ե-  
կեղեցւոյ մէջ բնաւ գիր չերևիր. Եկեղեցւոյ հարաւային և արևմտեան զոռ-  
ներու ճակատներէն հանուած արձանագրերի քարերուն տեղերն կերևին,  
Վանքի արտաքին պարսպի մնացորդներն կերևին տակաւին ձորին մէջ,  
նոյնպէս գիւղի կողմն կերևի միաբանաց սենեակներու աւերակներն. Եկե-  
ղեցւոյն կամարայարկն իջած լինելով, քանի տարի յառաջ Չէրքէզ գաղ-

(1) Կընշանակէ Կալաքարի հանք:

(2) Վանանդ գաւառի արեւմտեան կողմն մի առանձին հովիտ է ամեն կողմէն քա-  
րաբլուր լեռներով պատած. այս բլուրներուն վերայ կերեւին ամուր շէնքերու կրա-  
շաղախ հիմունք. նոյնպէս հովտին մէջ եօթն եկեղեցիներու աւերակներ. որոց միայն  
չորսին կրաշաղախ որմերն կանգուն կան տակաւին, իսկ սրբատաշ քարերն ամբողջ տա-  
րուած են: Այս հովիտն է Թերեւս Լաստիվերուցւոյն յիշած Վանանդայ փորակն:

(3) Այս գաւառի ժողովուրդն առ հասարակ վանք ասելով կիմանան սրբատաշ  
քարերով շինուած եկեղեցիներն. իսկ մեք կը զանազանեմք այս տեղ կամ արձանա-  
գրութենէն տեղեկանալով, կամ շուրջը գտնուած միաբանական կացարաններու աւե-  
րակներէն նկատելով:

Թականներէն 15 տուն այս գիւղին մէջ բնակութիւն հաստատած ժամանակնին, եկեղեցւոյն վերան ծածկած են տախտակամածով, և ի մզկիթ փոխարկած: Արեւմտեան դրան դիմացն ևս երկու սենեակ շինած են, ուր մոլլան կարգալ գրել կը սովորցնէ մանուկներուն: Այս գիւղն այժմ ներքին Խարախուրուտ կը կոչուի: (Որոյ աւերումն կերելի թէ երկու կողման ձորերուն այգիներն լեցուելուն պատճառան եղած լինի. կամ ամայութենէն ետքն այգիներն այնպէս գետի խիճերով լեցուած գարնան հեղեղներէն են գուցէ):

Խօշայ - Բիլիսի (1) վանք Խարախուրուտէն մի ժամու չափ դէպ ի զառ ի վերն Ձէրքէղարնակ գիւղի մի հիւսիսային կողմն ընդարձակ ու մեծամեծ տապանաքարերով զարդարուած գերեզմանատան մէջ կարմրագոյն սրբատաշ քարերով շինած եկեղեցի մի կայ, որ աւելի մեծանձն մէկու գերեզմանն կարծել հաւանական է. բայց հարաւային կողմն եղած աւերակներն կը ցուցնեն թէ վանքի մի փոքր եկեղեցին կամ մատուռն է: Այս եկեղեցւոյ հարաւային կողմն աւերակաց վերայ Բիւրտ ընտանիք մի տուն և բնակութիւն հաստատած է, և եկեղեցին կը դործածէ իրրե մասն իւր տանը: Այս գիւղի հարաւային կողմն ևս կայ մի եկեղեցի, որոյ ծածքն և որմոց բարձրութեան կէսն քանդկով, նոր ծածքով գոմ մի ձևացուցած է Ձէրքէղին մէկն, և դուռն արեւելեան կողմի սեղանի կիսակամարի մէջ տեղէն բացել է: Այս եկեղեցին առանց սեան կերելի, որոյ սիւներու կիսախարիսխներն կերելին տակաւին հիւսիսային և հարաւային որմերու յատակներումն, նոյնպէս կերելին և բնին ելնող երկու կողման բոլորչի սանդուխներն, և սեղանոյ կամարին զրուագաւոր երկու սիւներն:

Վանք Խօշայ Բիլիսէ գիւղէն դէպ ի հիւսիս բարձրաւանդակի մի վերայ դարձեալ մի վայելուչ եկեղեցի կայ մեծադիր և բարձրակամար. որոյ հարաւային դրան վերայ առանձին դաւիթ մի ևս կայ շինած գրեթէ միւսնոյն ճարտարութեամբ: Այս գաւթին մուտքն արեւելեան կողմէն է, այս մուտքի արտաքին կողմն բակին մէջ մի փոքր գմբէթ կայ վեց սիւնակներու վերայ բարձրացած, որ աւելի գերեզման մի լինել կերելի: Եկեղեցւոյն հիւսիսային և հարաւային արեւելեան անկիւններումն աւանդատներու պատերն ծակած են, և մէջն մինչև ի կամարայարկն խոտով լեցուցած են քիւրտերն, որ այստեղ փարախներ ունին: Եկեղեցւոյն գիր լինելու սովորական տեղերն բանալով տեսանք, որ քանդակաւոր քարեր դրած կան և գիր չունին: Հիւսիսային կողմն միաբանաց տեղոյն փլատակներն կերելին:

Բասնիի սահմաններում գտնուող այս վանքերէն ոչ միոյն վերայ գիր չերկիր. գուցէ շինուած են սորա Բագրատունեաց թագաւորութեան ան-

(1) Խօշայ - Բիլիսէ գոյգ մի եկեղեցիներ ասել է: Այս տեղ մին կանգուն է ամբողջապէս, իսկ միւսն քանդած մինչեւ լուսամուտներու կէսն, եւ փայտով ծածկած, գոմի փոխարկած են Ձէրքէղներն: Թերեւս այս գիւղի բնակիչ չայերն չառնախ վանքի կալուածին մէջ փոխադրուելով Խօշայ - Վանք անունն սկսած են տալ:

կումէն վերջն, երբ ընթերցողներն պակասած էին, Այսպէս՝ կարելի է կարծել թէ գուցէ Վրաստանի իշխանաց զօրացած և այս կողմերումն տիրած ժամանակներն շինուած լինին:

Իզնոցի վանք, Խօջայ—Գիլիսէի վանքէն դէպ ի հիւսիս լեռան միւս երեսում ամալի կը մնայ և այս վանքն, դարձնալ միւսնոյն կարմիր քարերով շինուած և բոլորովին անգիր. շուրջը գտնուած սենեակներու փլատակներն ևս կը մնան դիզուած՝) արեւմտեան կողմի քարերն հանուած են տեղ տեղ գիւղացի տաճիկ մի իւր ձմեռուան խոտն ու դարմանը լեցուցած է մէջը:

Սուրբ խաչ՝ Ստորին Բասենէն վերին Բասեն կամ Վանանդ անցնելու անցքին անմիջապէս դիմացը կը բարձրանայ Սուրբ Խաչ լեռն. որ իւր գլխումն եղած վանքի անուետին կը կոչուի. և տեղացի տաճիկներն իսկ Խաչի լեռ (Հաչ տաղը) կը կոչեն. Բասենի Հայերուն մէջ աւանդութիւն կայ, թէ այս վանքում մի հրաշագործ Խաչ կայ եղել Վրաստանի թագաւորութեան ժամանակ, զոր Հայ կրօնաւորներն առեր ու Վրաստանի սահմանէն դուրս ելեր են, որպէս զի ազատին Վրաց թագաւորի պահանջէն:

Այս վանքի շինութեան թուականն եթէ փնտռենք, պիտի գտնենք Գրիգոր Մամիկոնեանի իշխանութեան միջոցներն 659—683. որուն համար Վարդանայ պատմութեան մէջ հետեւեալը կը կարդանք:

«Առ այսու ժամանակօք (544—7 Հայոց) եմուտ սուրբ Խաչն Նունեայ ի յԵնի. այն որ ի յուրացմանն Վազգենի Վրաց առաջնորդի դադմեցաւ ի խորշս լերինն Պարխարու՝) ի ձեռն սուրբ Վանականին Անդրեասայ յաշակերտաց սրբոյն Սահակայ. և կացեալ անդ զեօթն ամն, և ապա ազդարարեալ Մամիկոնեանն Գրիգորոյ որդւոյ Հմայեկի տարաւ ի Վապդատն կոչեցեալ բերդ. և անտի փոխեցաւ ի Վանանդ և կոչեցաւ Վանանդայ Խաչ. և իրառեալ տանն Մամիկոնէից յանօրէնն Սուքմանայ՝ բերաւ յԵնի ի Հայրապետութեանն տեառն Բարսղի. և կարգեցաւ նմա տօն Արաքէն. որ զնի ութօրեից Խաչավերացն տօնի. Վարդան:

Գրիգոր Մամիկոնեան որ Արագածոտն գաւառի Թալիշ գիւղում կը բնակէր, և ժամանակին դիւրագրգիռ պատերազմներուն պատճառաւ Հայաստանի ամեն անառիկ բերդերն աւելի հոգածութեամբ իւր ձեռին ունէր, ինչպէս Արշարունիք, Երասխաձոր և Վանանդ գաւառներու բերդերն. նոյնպէս և Բասենի ամուր տեղերն իւր ձեռքն էին. այս ամուրներէն մին է և Խաչի լեռն. որոյ գագաթան վերայ գտնուած Սուրբ Խաչի վանքն ան-

(1) Աւելի մօտեւում, եւ ճանաչարհէ դուրս լինելուն պատճառաւ այս իզնոցի վանքն չկրցանք տեսնել միայն թէ մեր ընկերներէն մին անձամբ գնաց տեսաւ որ գէր չունէր ոչ մի տեղում:

(2) Պարխար լեռանց խորշերում մի նշանաւոր վանք կայ այժմ եւս, ամալի բոլորովին. զոր չկարողացանք տեսնել Օսմանեաց սահմանին մէջ մնացած լինելուն համար. Տեմողներն կը հաստատէին թէ շինութիւնն երեւելի է, այնպէս որ թուրքումայ էօզա եւ Խախոյ համբաւաւոր վանքերու շինութենէն աւելի գերազանց կարելի է ասել:

շուշտ սորա իշխանութեան միջոցին կառուցուած կըլինի. ինչպէս որ իւր հրամանաւ սուրբ խաչն ևս փոխադրուած է այստեղ: Բարսեղ Կաթուղիկոսի օրերումն ժԱ. դարու վերջերն կամ ԺԲ. դարու սկիզբներում (1082—1113) երբ Մամիկոնեանց ազգապետներն ջնջուեցան, Սուրբ Խաչի վանականներն ևս ցրուած կըլինին Բասենի և Արշարունեաց սահմաններումն կատարուած այս կոտորածի երեսէն. և Սուրբ Խաչն վանքին մեծ աւանդն հետերնին տարած. որ Բարսեղ Կաթուղիկոսի կարգադրութեամբն Անի մայրաքաղաքում մնացած է:

Սուրբ Խաչի վանքն այժմ բոլորովին աւերակ է եւ արեւելեան ու հարաւային որմերն կիսականգուն կը մնան, այս տեղ ուխտի կը գնան Բասենի հայերն Հոգեգալստեան օրերէն սկսած մինչև Վարդափառի օրն:

Քիւսի — Քիլիսէ. Սուրբ Խաչի հիսիսային արեւմտեան կողմն չորս ժամու չափ հեռաւորութեամբ անտառին մէջ, վիմափոր զոյգ մի եկեղեցիներ են, (Գեղարդայ վանուց վիմափորին նման) որոց միոյն գմբեթին մէջ կախուած ջահի շղթայն կախուած կը մնայ տակաւին. եկեղեցւոյն արեւելեան կողմն կերևի գերեզմանատան ընդարձակութիւնը և խաչ քարերն. նոյնպէս և միաբանաց սենեակներու փլատակներն կերևին, որմէ կը հետևի թէ վանք է միաբանական ուխտի: Այս վանքը պիտի լինի անշուշտ Տարօնեցւոյն յիշած Թրին վանքը<sup>1)</sup>: Ըստ որում նորա ցոյց տուած հանգամանքներն ունի. այսինքն սպիտակ քարի մէջ փորուած, և Կարս քաղաքին հարաւային կողմն կընկնի. և այս սահմաններում ուրիշ վիմափոր վանք չկայ. բացի քանի մի այրերէ, որոց համար տեղացիք կաւանդեն: Թէ ճգնաւորաց մենարան եղած են ժամանակին:

Սուսուգի վանք. Խօշայ - Քիլիսէի արեւելեան կողմն միւսկէս ժամու չափ հեռաւորութեամբ երկրորդ հովտումն բարձրադիր դաշտակի մի մէջ կանգուն կեցած է սեւախառն կարմիր քարերով կառուցած եկեղեցի, որոյ և ոչ մի քարն ինկած չէ: Վանքին մօտ կը գտնուի գիւղի աւերակ, և արեւելեան կողմն գերեզմանատուն: Այս գիւղին աւերուելու պատճառն կասեն տեղացիք ջրոյ պակասութիւնն, որոյ համար և սուսուգ կը կոչուի. եկեղեցւոյն վերայ ոչ մի արձանագրութիւն չկայ, նոյնպէս և ոչ գերեզմանատան քարերուն վերայ: Վասն որոյ և չիմացուիր թէ հին ժամանակներումն այս վանքն կամ գիւղն ինչպէս կը կոչուէր:

(1) Կարուց Աբաս Թագաւորի գործոց մասին գրելէ ետքն նորա մօր (Մուշեղ Թագաւորի կնոջ) վերջին կեանքն յիշելով կասէ. «Իսկ մայր Թագաւորին Աբասայ՝ բաթեպաշտուհի ի բարեպաշտ ծնողաց, որ էր քոյր Թագաւորացն Փաւստոսոյ Սենեքերիմայ եւ Գրիգորի, ի բաց ընկեցեալ զերկրաւոր պսակն՝ յոչինչ համարեալ զփառս անցաւորս, ընթանայր գհետ երկնաւորին, զվարս կրօնաւորութեան յանձն առեալ՝ երթեալ բնակէ ի տեղին, որ Թրին վանք կոչի. զի են եկեղեցիք փորածոյ ի օպիտակ քարի ընդգէմ հարաւոյ. եւ աղօթից եւ գործոց բարեաց պարապեալ եւ հոգեւոր առաքինութեան»:

Քեյիլի վանքի Սուսուզի վանքէն դէպ արեւելք 3 ժամու չափ հեռաւորութեամբ ձորի մէջ քարաժայռի մի վերայ կայ հաստատուն վանք, և ձորոյն մէջ փոքր պոստանատեղի. այս վանքն այսօրէս կը կոչեն ձորին այժմու անունէն՝) առնելով. արձանագրութիւն չունի. Այս ձորում կը բնակին տասն տնւոր քիւրտեր, որ իրենց համար կը գործածեն եկեղեցին իբրեւ շտեմարան և մարագ. Ամբողջ ձորն ու բարձրաւանդակներն փակուած են մայրերով, որ մոմի նման երկնցած են դէպ ի վեր մի հաւասար երկայնութեամբ՝ Լիբանանու նոճիներէն աւելի ուղիղ և բարձր. Այս Բէքլիկայ ձորէն դէպ ի արեւմուտք կսկսի հետզհետեւ թանձրանալ անտառն:

Այսմայ կամ Այս քիլիս. Բէքլիկայ ձորէն դէպ ի արեւելք անտառէն դուրսն՝ երկու ժամու չափ հեռաւորութեամբ քիւրտի գիւղ մի է, որոյ արեւելեան կողմն կանգուն կնցած է եկեղեցին կարմիր ու սպիտակ մարմարիոնատեսակ քարերով բարձրացուցած՝). օրոցաձև ծածքի հարաւային արեւմտեան կողմէն կամարին մի մասն քանդած են այս վերջին պատերազմի միջոցներում. Տեղացիք կը պատմեն թէ շատ անամ քիւրտերն աշխատած են քանդել այս եկեղեցին և քարերն իրենց շինութեան գործածել, բայց չեն կարողացել և ոչ քար մի հանել. պատերազմին միջոցներն կը պատահի այն տեղ մի Ռուսաստանցի, որուն կը վարձեն քիւրտերն և կը ձեռնարկէ քանդել. Մեծ պղինձներով ջուր տաքացնելով տանիքին վերայ լեցուցած է այնպէս՝ որ ջուրը լծացել և շաղախներն թուլացուցեր է. այնուհետեւ երբ սկսեր է առջին փորձն անել քանդելու, նոյն Ռուսաստանցին ևս ինկել եւ մեռած վերցուել է. քիւրտերն այս դէպքէն ետքն այլ ևս ձեռք զարկած չեն եկեղեցւոյն. Գիւրտերն այս ցանկութիւնն ունեցել են, որպէս զի մի գուցէ Ռուսաց տիրապետութենէն ետքն, չրջակայ հայ բնակիչներն գան և գրաւեն գիւղն այն եկեղեցւոյն պատճառաւ. ինչպէս որ ժամանակ ժամանակ չրջակայ գիւղերու հայերն կը խօսին եղեր:

Այս եկեղեցւոյն հոյակապ շինութիւնն այժմ մինչև վերին կամարներն լեցուցած է խոտով, որուն համար գիւղացիներն ասացին թէ տանուտէրի

(1) Օսմանցւոց լեզուով կոչուած Քեյիլի - Տէրէսի կընշանակէ կաթաւուց ձոր. եւ առնուած է անշուշտ այս սահմաններում գտնուած շատ կաքաներու խումբերէն, որ մինչև և այժմ իսկ կերելին եւ կեբգեն իրիկուն եւ առաւօտ:

(2) Սպիտակ ու կարմիր քարերն երկու հաւասար մեծութեամբ յօրինուած են քաւակուսի քարերն դրեթէ կէս կանգնաչափ մեծութիւն ունին. իսկ երկրորդներն երեք քաւարդ կանգնաչափ. ամեն մի շարքում մի կարմիր եւ մի սպիտակ քար է դրուած. եւ վերայի շարքում՝ փոքր կարմիր քարին վերայ երկայն սպիտակ քար մի դրուած. նոյնպէս եւ փոքր սպիտակ քարին վերայ երկայն կարմիր քար մի դրուած է. այնպէս որ ամբողջ պատին երեսում երկայն կարմիր քարերն իրարու կցորդուած. յատակի հիւսիսային անկիւնէն դէպ ի բարձրութեան հարաւային անկիւնը զուգահեռականներ կը կազմեն. նոյնպէս եւ սպիտակներն, որոց միջում կարմիր եւ սպիտակ փոքր քաւակուսի քարերն եւս ուրիշ դիտել կը ձեւացնեն:

խոտն է, իսկ տանուտերն պատասխանեց, թէ գիւղի հասարակութեան կը պատկանի, Եկեղեցին բնաւ յիշատակարան չունի արտաքին կողմէն, և ոչ զրան վերայ, Հիւսիսային կողմէն կերեւին շինութեան հիմունք, բայց ոչ ընդարձակ, Շրջակայքում բնակող հայերն ևս հեռաւոր լինելով բնաւ անհոլութիւն մի չունին այս եկեղեցւոյն վերայ:

Եկեղեցին ինքն ըստ ինքեան ձայն կը տայ Հայ անցորդներուն, թէ այստեղ երբեմն մեծ հայեր կային, իմաստուն հայրեր կը խորհէին, ճարտարարուեստ երիտասարդներ կը գործէին, կայտառ պատանիներ կը պարէին, կաճէին ու կը զօրանային, քրիստոնէութեան ոգւով վառուած բարեպաշտ ընտանիքներ կը ճոխանային, որոց աշխատասիրութեանն ու մեծագործութեան անկենդան քարերն կը վկայէին. մեռան այն հայերն, մարեցաւ այն եռանդն պակասեց այն աստուածսիրութիւնն, լռեցին այն մեծագործութեանց վկայներն, ես որ միայն մնացի, ահա ծԹ. դարու ասիական ոչ քրիստոնեայ ոգւոյն և անարուեստ ձեռքերու հարուածին հանդիպեցի:

Յոր - վերեւի եկեղեցիներն Ալաճայ - Գիլիսէէն դէպ արեւելք երկու վերստաշափ հեռաւորութեամբ տաճկարնակ գիւղ մի է Յոր - Աերէն. որոյ արեւելեան կողմն ձորակին մօտ կանգուն կան երկու եկեղեցիք մեծ և փոքր, երկուքն ևս կարմիր քարերով և մի Լնդյն ճարտարութեամբն ու Անւոյ Եկեղեցիներու ճաշակովն են շինուած:

Այս երկու եկեղեցիներուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնն հազիւ 150 քայլաշափ կը լինի, որմէ կարելի է կարծել, թէ Անւոյ Եկեղեցիներուն բազմանալ սկսած դարու Հայոց ոգին ունեցել են և այս գիւղացիք և մայրաքաղաքի բնակչաց օրինակին են հետեւել, Եկեղեցիներու հնութենէն ևս կերեւի թէ նոյն դարու գործ է, Երկու եկեղեցիներուն և ոչ միոյն վերայ արձանագրութիւն չերևիր:

Փոքր եկեղեցւոյն շուրջը կերեւին գերեզմանաքարեր որոց և ոչ միոյն վերայ գիր չերևիր, ի հարկէ գրուած քարերն անյայտացրել են հետզհետէ հայ բնակչաց գաղթելէն վերջն: Գերեզմանատան խաչքարերու կտորներէն երկու հատ կերեւին տան մի պատին մէջ իրրեւ հասարակ քար դրուած, այս գիւղացւոց հետ յարաբերութիւն ունեցող Բասնեցի Հայերէն ոմանք, որ նոցա տներն երթեկեկած են, կը հաստատեն թէ ոմանց սենեակներու կրակարաններուն (բոսխարի) ճակատի քարերն գերեզմանի խաչքարերէն են, որոց վերայի խաչի գիծն ջնջել են, բայց միւս քանդակներն կը մնան տակաւին:

Հին Հայաստանի Վանանդ գաւառի Բասնե կոչուած մասին մէջ այսշափ վանքեր տեսանք, որք ամայի մնալով, այս դարու կէսէն վերջն սկսած են աւերուել, ոմանց որմերն ծակած, ոմանց կամարներն խոնարհած:

Ուրիշ շատ վանքեր կը յիշուին անտառին մէջ, որոց տեղերն՝ մեր ճանապարհին վերայ շիլնելուն պատճառաւ, միջոց չունեցանք զատ զատ տեսնելու. բայց գրեթէ ամեն տարի անտառի այն կողմերն երթեկեկող անձանց պատմածին նայելով հետեւեալ վանքերն կը յիշուին յանուանէ. որոց

մէկ քանին ընակութենէ հետի ձորերի և սարերի մէջ լինելով, առանց աւերելու ամայի վիճակի մէջ կը գտնուին, որոց անուններն են.

Խանչէլլիի վանք. Կամամլիի վանք. Ագ — Բիլիսէի վանք, Մէշիտլիի վանք. Խըզըլ — Բիլիսէի վանք. Իմամգոմի վանք. Զէյթուն, օղլուի գոմեր. Սարը — Ղամիշի վանք. Բէսիք Գիւմպէթ. Ներքին սարը Ղամիշի վանք. Մոգք. Չամուռլուի վանք. Ագ — Բունարի վանք. Ալայ — Բիլիսէ. Կէչէվանք. Բափու — Բիլիսէ.

Այս անուններն տեղական գիւղերու և տիրապետողին անուններէն առնելով կը յիշուին. իսկ իրենց բուն անուններն յայտնի չեն.

Բասեն Գաւառակի ճաճկաքանկ գիւղերն. Մասրճըք Իսլամճոր. Սըհամթ. Հերամէրտ. Մօնկերտ. Խարայ — Օրդան. Զէք. Եէնի — Բեօյ. Սըռպասան. Բեօրօղլի. Սեօկիւտլու. Մաղարաճըք. Խանտէրէ. Եազըլի. Իզնոց. Վերին Մօնկերտ. Սոմերան. Մամաշ. Պօղայ — Գալէ. Խըզըլ. Բիլիսէ. Բափու — Բիլիսէ. Խօշայ — Բիլիսէ. Վանք. Վերին Խարախուրուտ. Ներքին Խարախուրուտ. Յակոփա. Մէշիտլի. Իմամգոմ. Բէքլիկ. Ալայ — Բիլիսէ. Հատեման. Յոփը — Վերան. Տօքուզ — Պուլաղ. Ախօս. Գալայ — Պաշի. Օտալար. Իւրքէր. Հոռլու. Տէյրմէնտէրէ. Չիչէկլու. Պաղչէճիք. Բոր. Բունար. Զարապխանայ. Սաթվերէն. Ղազու — Գայայ. Գոմըք. Սէրսէմ. Չօլախլու. Խափսխլիս. Կիւլլիւճէ. Ագ — Բիլիսէ. Օրթայ. Գալայ. Չէրմէլի. Կիւլթէիէ կամ Գոզան. Պալիխլու. Սըթահան. Կիւլանթապ. Եանղուն — Կասան. Կեօռլէիկ. Այղըռան. Ագ Մէշիտ.

Այս գիւղերու բոլորն ևս Կայաքանկ եղած են մինչև այս դարու ըսկիզբն. այնուհետև հայերն գաղթած են, որոց մեծագոյն մասն այժմ Ախալքալակի գաւառում կը գտնուին. Այս Տաճկաքանկ գիւղերէն զատ հետեւեալ գիւղերն ևս կան, որ անբնակ են.

Կէքլի. Խարայ — Բունար. Խըզըլճայ. Պէշիկլի. Փորանկլի. Մէշիտլի.

Եւրին Բասենի գիւղերն. Ներքին Բասեն կոչուած գաւառն վանանդայ անմիջապէս հարաւային կողմն է Երասխ գետով բաժանուած. այս գաւառի հայաբնակ գիւղերուն մեծագոյն մասն Օսմանցոց սահմանին մէջ կը գտնուի. իսկ Ռսւսաց սահմանին մէջ կը գտնուին այժմ յետագայ երեք գիւղերն միայն.

Պաշ գիւղ. Թերեւս մի ժամանակ այս գաւառակի աւանն եղած լինի. որմէ և այս անունն առած. այս գիւղն հոփտի մը մէջ է. ուր 100 էն աւելի հայ տնւորք կը բնակին. եկեղեցի մի ունին յանուն Սուրբ Աստուածածնի, անշուք բողբոլմին. որ ոչ կալուած ունի և ոչ ուսումնարան. Երկիրն արգաւանդ է և ինքնաբեր Հիրակայ դաշտերուն նման. ժողովուրդն ևս հայ երկրագործներու սովորական կեանքն ունի. ամենաբեր արտերու մէջ միայն ցորեն ու գարի կը ցանեն և կը հնձնեն. Մինչև անցեալ պատերազմն այս ժողովուրդն ուրիշ ապրուստ մի ևս ունին եղեր, այն է անտառէն փայտ տանել մինչև Վարին ու վաճառել. Այժմ որ անտառէն փայտ կտրելն արգելուած է, հաճութեամբ կը լսէին մեր խօսքերուն որ կը յորգորէինք

այգի տնկել, և անտառ ձգել իրենց արտերու շորս կողմն:

Այս գիւղին մէջ որ և է հնութիւն շերտիւր, բայց հիւսիսային կողմն Երասխայ ափերում բլուրներու վերայ մարտկոցներու և բերդերու աւերակներ կերևին:

Արմուշու. Պաշ գիւղէն դէպի հարաւային արեւելք մի ժամու հեռաւորութեամբ հայաբնակ գիւղ մի է, 60 տան չափ ժողովրդով. (որոց մէջ կան և ինն տուն պապաղաւան Հայեր), Եկեղեցի մի ունին յանուն Սուրբ Աստուածածնի անշուք բոլորովին և մութ. շորս կողմէն պատին կից տներ շինուած են, այնպէս որ գիւղը մտնողը բնաւ չկարծէր թէ Եկեղեցի կայ այս գիւղում. և երկու երեք անգամ գնալէն վերջն ևս հազիւ թէ կարողանայ մարդ այս Եկեղեցւոյն ճանապարհը գտնել. Գիւղացւոց վիճակը նոյն է բոլորովին ուրիշ գիւղացւոց վիճակին հետ:

Այս գիւղում որ և է հնութիւն շերտիւր, անունը միայն Հայաստանի հին անուններէն կերևի թէ Տանձոտ կամ Տանձուտ եղած լինի. (ինչպէս Սիւնեաց, Գուգարաց և Վղարջք գաւառներում կը յիշուին.) որ Օսմանցւոց տիրապետութենէն ետքն նոցա բարբառովն Արմուշու կոչուած է:

Զիւրիկ. Արմուշուէն դէպ արեւելք մի ժամու հեռաւորութեամբ բլուրի մի ստորոտումն հին գիւղ մի է. տասն տարիի չափ յառաջ այս գիւղի բնակիչներն գաղթել գնացել են, և գիւղն աւերակ մնացել է. վերջին տարիներումս Վարնեցի Յակովբ Շէյթանեան անուն հայ մի գնած է այս գիւղի հողերն Օսմանցւոց գանձարանէն, և այժմ մշակել կը տայ կիսովի. և Արմուշուի աղբատ ընտանիքներէն տասն տան չափ եկած նստած են այստեղ, գրեթէ բնակութիւն դրած, և երկրագործութիւննին կը շարունակեն:

Գիւղին հիւսիսային կողմն բլուրին անմիջապէս ստորոտումն հոյակապ եկեղեցի մի կայ սրբատաշ քարերով շինուած. որոյ հարաւային ամբողջ որմն ու արեւմտեան և արեւելեան որմերու հարաւային անկիւններն ինկած են. նոյնպէս և հարաւային երկու սիւներուն վերայի կամարն ինկած է. և այսպէս կիսաւեր կը մնայ. Եկեղեցւոյն արեւմտեան կողմն կերևի գերեզմանատան տեղն. ուր եկեղեցւոյ ձևով ութ անկիւնի փոքր մատուռ մի կայ, փոքր դռնակով. որոյ մէջ սեղանի կամ խորանի ձև մի շերտէն կարելի է հետեցնել թէ գերեզման մի է, բայց ամենեւին որ և է գիր կամ նշան չունի: